

До спеціалізованої вченої ради
ДФ 41.051.026 Одеського національного
університету імені І.І. Мечникова
65083, м. Одеса, вул. Єлисаветинська, 12

ВІДГУК

офіційного опонента

Відейка Михайла Юрійовича, завідувача науково-дослідної
лабораторії археології історико-філософського факультету Київського
університету імені Бориса Грінченка,
доктора історичних наук

на дисертацію

ЛОБАНОВОЇ МАРІЇ АНДРІЇВНИ

**«ІСТОРІЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ:
САБАТИНІВСЬКА ГРУПА ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНО-
ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНЬ»**

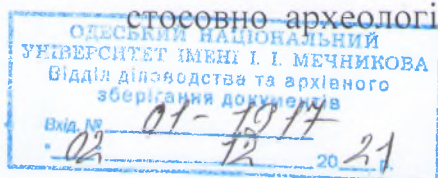
**подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
(в галузі історії)**

за спеціальністю 032: Історія та археологія

Актуальність теми дисертації.

Серед тематики робіт, присвячених дослідженню культурної спільності Прекукутень-Кукутень-Трипілья особливе місце посідають праці, які можливо умовно іменувати “регіональними дослідженнями”. Обсяги інформації вже давно змушують дослідників зосереджуватися на вивченні не лише окремих регіонів, але, по мірі нагромадження відомостей, навіть окремих періодів трипільської культури в їх межах. Чудовим прикладом подібного дослідження є рецензована праця М.А. Лобанової.

У дисертаційній роботі дбайливо зібрано та впорядковано інформацію стосовно археологічних пам'яток, які належать до трипільської культури і

розташовані у Середньому Побужжі. Хоча ця група пам'яток сабатинівської групи і була виділена кілька десятиліть тому, до появи рецензованої роботи було відсутнє дослідження, у якому б були усі відомості узагальнені.

Історія відкриття, дослідження та інтерпретації цих комплексів сама по собі є непростим завданням, враховуючи стислий характер більшості публікацій та відсутність монографічних досліджень по окремих відносно непогано розкопанам поселенням. У низці випадків єдиним джерелом для опису поселень та знахідок, зроблених багато десятиліть (а в окремих випадках — вже і сто років) тому, є архівні матеріали та ті речі, які збереглися у наукових фондах. Подібна робота з джерелами, з огляду на неможливість нових розкопок внаслідок забудови чи втрати територій поселень через антропогенні впливи нині є важливою та єдино можливою. Також слід взяти до уваги складність організації нині нових порівняно масштабних польових досліджень.

Враховуючи це, впорядкування відомостей стосовно структури культурної спільності Прекукутень-Кукутень -Трипілля в часі та просторі є важливим напрямком її вивчення, над яким працювало і працює багато археологів. Таким чином праця М. А. Лобанової вирішує це питання стосовно сабатинівської групи поселень, що і зумовлює актуальність теми дисертації.

Ступінь обґрунтованості наукових положень і висновків, їх достовірність.

Наукові положення та висновки дисертації ґрунтуються на належним чином зібраному та впорядкованому археологічному матеріалі. Охоплено результати археологічних досліджень починаючи з 30-х років ХХ ст., коли були розпочаті розкопки поселень в районі с. Сабатинівка, і до нових робіт вже у ХХІ ст., які проводилися за участі автора дисертації. Оброблено колекції матеріалів з наукових фондів Одеського археологічного музею

НАНУ. Таким чином рецензована праця є на сьогодні найбільш повним зібранням інформації про поселення Трипілля В I у регіоні. Крім того враховано та критично оцінено думки та положення дослідників, які так чи інакше торкалися у своїх наукових працях предмету дослідження. Ці обставини надають можливість стверджувати, що висновки та наукові положення дисертації мають належне обґрунтування та високий ступінь достовірності.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження.

Вище було зазначено, що рецензована дисертаційна робота є першою узагальнюючою працею стосовно сабатинівської групи пам'яток трипільської культури, що визначає один із аспектів її наукової новизни. Викладені у ній положення та висновки вперше зроблено з врахуванням усіх наявних відомостей та ретельного аналізу історіографічної бази, що являє собою наступний аспект наукової новизни. Сабатинівська група розглянута в тлі сусідніх культурних утворень, включно з культурою Гумельниця, при цьому використано матеріали нових досліджень. Також вперше вводяться в обіг в такому обсязі матеріали нових досліджень, які проводилися вже за участі М.А. Лобанової, що, безумовно, також є елементом новизни.

Практичне значення отриманих результатів.

Отримані результати додають важливі подробиці до сформованого науковцями образу культурної спільності Трипілля-Кукутень, що є важливим для відтворення подій давньої історії середини V тис. до н.е. у Східній та Південно-Східній Європі, зокрема аграрної колонізації регіону. Інформація, зібрана та проаналізована в роботі, може бути використана в складі джерелознавчої бази для дослідження етнокультурних, міграційних,

економічних та інших процесів, які мали місце у зазначений час. Результати досліджень, отриманих в дисертації, можуть бути використані при формуванні курсів з давньої історії, історії первісного суспільства. Інший важливий аспект — використання отриманих даних для формування музейних експозицій, які мають відображати історичні процеси, давати уявлення про спосіб життя, культуру давнього населення цього регіону України.

Відсутність порушень академічної доброчесності.

Список джерел та літератури, який налічує 220 позицій, охоплює широке коло видань, як вітчизняних так і закордонних, які мають стосунок до відносно вузької теми. Історіографічний нарис (розділ 1) достатньо докладний і повною мірою відображає думки та висновки попередників, які займалися вивченням матеріалів, залучених до дисертаційного дослідження. У тексті присутні там, де це потрібно та доречно, посилання на праці інших дослідників. Це можливо розглядати в якості свідчення сумлінного ставлення М. А. Лобанової до наукового доробку та його практичного використання. Авторка дослідження також достатньо чітко і докладно відобразила особистий внесок у колективні друковані праці. Сказане вище є свідченням відсутності порушень академічної доброчесності.

Відповідність дисертації встановленим вимогам.

Дисертація має чітко визначену мету — це “ *вивчення поселень сабатинівської групи, їхнього місця у системі Кукутень-Трипілля та реконструкція історичного процесу у регіоні*”, якій підпорядковано низку дослідницьких завдань(8), відповідно до яких вибудована структура роботи (вступ, п'ять розділів та Висновки).

Усі поставлені перед дисертаційним дослідженням завдання повністю та цілком успішно, на наш погляд, було виконано, а результати по кожному з них докладно висвітлено як у підсумках по кожному розділу, так і у Висновках.

Наявні додатки (13) у вигляді ілюстрацій та таблиць містять докладні відомості про археологічні джерела, систематизовані відповідно до мети та завдань дослідження.

Наявний список джерел та літератури демонструє обізнаність авторки з темою дослідження та дозволяє достойно оцінити її творчий доробок.

Дисертація відповідає вимогам, які висуваються до кваліфікаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора філософії (в галузі історії) за спеціальністю 032: Історія та археологія.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації.

Структура роботи складена таким чином, що питання палеоекології передусе встановленню абсолютної хронології пам'яток. Більш логічно, на наш погляд, було б встановити абсолютне датування, а потім писати про палеоекологічну ситуацію у V тис. до н. е. - або ж послатися на відповідний розділ у передмові до розділу 2. Більш доречно було оперувати у описі ситуації саме “другою половиною V тис. до н. е.” а не усім тисячоліттям.

У історіографічній частині та розділі, де висвітлено питання хронології відсутні згадки загальновідомих і популярних свого часу праць Т. Г. Мовші (їх не виявилося і у списку літератури), присвячених темі “Трипілля і Степ”, зокрема імпорту з пам'яток степового регіону кераміки скелянського (за сучасною номенклатурою) типу на трипільських поселеннях. Т. Г. Мовша звернула на ці знахідки увагу ще у 60-ті роки XX ст., використовуючи їх, в тому числі, для синхронізації пам'яток, а також реконструкції етнокультурних контактів, тощо. На наш погляд, її дослідження та висновки мали б бути проаналізовані та враховані.

При описі пам'яток в розділі 3 згадувано планування поселення Березівська ГЕС “у вигляді концентричних кіл” (приміром, на с.100). При наявності низки сучасних геомагнітних планів поселень Трипілля VI та Кукутень А, де не виявлено жодних “кіл” чи навіть натяків на них, згадка “концентричних кіл” виглядає скоріше даниною історіографічній традиції 40-50-х років ХХ ст. Виглядає дивним перелік об'єктів на цьому ж поселенні, де тричі ужито слово “споруди”: *“Серед споруд зафіксовано площадки, залишки споруд, включаючи споруди, які ідентифікувалися за концентрацією матеріалу та невеликими скупченнями обпаленої глини, вогнища, жертівні ями та землянки.”*, і це без посилання — отже, висновок належить автору тексту. На наш погляд, при описі результатів давніх розкопок дисертантці варто розрізняти погляди дослідників та власне розуміння знайденого.

Під час опису поселень сабатинівського типу у розділі 3 весь час згадуються “землянки”, тобто одразу подається інтерпретація досліджених об'єктів — у версії авторів. Для систематизації матеріалів доречно спочатку описати їх під нейтральною назвою — “заглиблення”, “заглиблені об'єкти”, вказавши при цьому трактування їх авторами розкопок. Визначення їх в якості “землянок” мало б бути наступним кроком — реконструкцією.

У описі поселень в розділі 3 постійно фігурують “площадки”, які у низці випадків названі “спорудами” (наприклад — с.100). Насправді мова мала б йти про рештки спалених споруд.

Рів на поселенні Кам'яне Завалля, описаний на с.101-102 по глибині 1,05 м (навіть на 3-40 см глибше) і ширині виглядає скоріше як рів під палісад, а не повноцінний рів.

Чого нема у розділі, так це характеристики забудови поселень, зробленої на підставі зібраних відомостей — реконструкцій жител та інших об'єктів, які виглядали б доречними при описі пам'яток типу Сабатинівки I і мали б значення для висновків, які зроблено у заключному розділі.

У розділі 4.1. докладно описано кераміку з низки поселень — окремо з кожного. При всій важливості цієї характеристики, для роботи має значення

порівняння цих матеріалів. Це важливо по-перше для того, аби показати керамічний комплекс в цілому, по-друге — встановити, чи є різниця між поселеннями. По першому пункту — відсутній перелік форм посуду, згадано лише окремі форми (с.145-146), відсутній перелік типів орнаментациї та згадка про їх зв'язок з формами. Не перелічено поселення, де виявлено імпорту культури Гумельниця. Друге — порівняння — зроблено лише для поселення Тополі. Хоча в інших частинах тексту подібні порівняння, зокрема стосовно орнаментованого канелюрами посуду трапляються.

Дуже докладним і професійно виконаним виглядає частина розділу 4, присвячена знаряддям праці та зброї. Хотілося б посперечатися із висновком стосовно того, що *“ біфасіальні вістря металюної зброї” є наслідком контактів зі степом (с. 162)*. Тим більше, що на с. 161 цього ж розділу авторка цитує висновок Д. Кіосака стосовно того, що згадані вістря *“...були міжкультурним елементом, тобто тим, який фіксується на пам'ятках різних культур і що не відповідав якійсь певній «культурній спільності”*. Адже наявність на поселеннях групи керамічних імпортів з культури Гумельниця, де подібних вістрів виявлено більше, ніж на трипільсько-кукутенських та степових пам'ятках разом узятих, на наш погляд достатньо прозоро натякають на більш вірогідне джерело їх походження.

На наш погляд питання абсолютної хронології поселень сабатинівського типу, підняті у розділі 5, мали бути висвітлені більш системно, зважаючи як на дискусійність питання, так і виділення встановлення абсолютної та відносної хронології в окреме дослідницьке завдання дисертації.

Шкода, що у “Додатках” не знайшлося місця для звичайної таблиці з датами — натомість читачу пропонують посилання на публікації дат (с. 171-172). Доречними були б в ілюстраціях відповідні графіки, зроблені у стандартних програмах калібрації, які б дозволили оцінити вірогідність позиції дослідниці. Посилання на міркування низки авторів на с.172 (Mischka et al. 2016 (2019); Chapman et al. 2019, Müller, Rassmann, 2016) з приводу

датування Трипілля VI взагалі викликають шире здивування, оскільки жоден з них не є дослідником пам'яток цього періоду, а якщо зазирнути до праць — то вони у свою чергу посилається на міркування інших дослідників, зроблені десять-двадцять років тому. Отже на наш погляд подібне посилання виглядає у даному випадку недоречним.

Дослідниця зосередилася на популярній у окремих дослідників критиці “київських дат”, але чомусь не зробила те саме стосовно дат, зроблених в інших лабораторіях, з поселень Кукутень, які у більшості є багатошаровими, де належність кожного датованого зразка до певної фази є дискусійним, а самі дати у більшості зроблено в ті ж 90-ті роки, що і у Києві. Але ж і трипільські поселення — той же згаданий в тексті Поливанів Яр є багатошаровим, копався у 50-ті роки, шари виділено за 10-20 років, тоді ж відібрано зразки — і ці дати (с.176) згадано в якості аргументу, що не викликає, однак, жодної довіри.

Зважаючи на дискусійність питання, на наш погляд розгляду абсолютних дат мало б передувати — і воно наявне у тексті — висвітлення проблеми археологічного датування комплексів на підставі порівняльного аналізу керамічних комплексів та “імпортів” мальованого посуду, який віднесені до фаз Кукутень А3-А4, також й синхронізації з культурою Гумельниця. Після цього можна було б залучити більш широке коло дат — як для Трипілля, так і Кукутень та Гумельниці. Крім того, аналізуючи датування слід враховувати характер пам'яток (тієї ж Березівської ГЕС чи Сабатинівки I), де цілком вірогідна (або ні, тоді це слід довести) наявність різночасових комплексів, з яких походить мальований посуд.

У деяких місцях дисертаційної роботи, особливо у висновках по розділам та загальних висновках привертає увагу недостатня, на наш погляд, чіткість викладення думок дослідниці. Це знайшло вираз у низці на наш погляд невдало побудованих фраз, які явно вимагають певного редагування для адекватного відображення сенсу тверджень.

Зокрема на с. 191 сказано, що *“Завдяки розташуванню поселень, їхні жителі зустрілися з низкою сучасних інновацій, які просувалися з різних напрямків”*. По-перше, незрозуміло, яким саме чином інновації *“просувалися з різних напрямків”* (може через контакти між носіями різних культур, представниками локальних груп?), не кажучи про те, що доречним був би стислий перелік інновацій — вірогідно, до їх складу можна було б включити технології обробки металу, виготовлення мальованого посуду тощо. Там же є положення стосовно того, що *“На наступних етапах Кукутень-Трипілля, трипільці об’єднувалися у великі агломерації мега-поселень”*. Власне, великі поселення самі по собі і були агломераціями, а от що являли собою *“агломерації мега-поселень”* схоже відомо лише авторці дисертації. Водночас на с.197 вжито цілком прийнятний вираз - *“агломерації – мега-поселення”*.

У *“Висновках”*, на с. 194 стверджується, що *“для поселень сабатинівської групи було застосовано палеозоологічний, петрографічний, палеопедологічний аналізи, радіовуглецеве датування та геомагнітну зйомку.”* Вірогідно, малося на увазі, що перелічені методи досліджень природничих наук застосовано до матеріалів з поселень — бо власне до вивчення поселень з переліченого можливо застосувати лише геомагнітну зйомку.

Привертає увагу англійська мова, використана для позначення назв археологічних пам’яток у додатку 1(1.1та 1.2). Можливо, в цих випадках варто було перекласти назви українською.

Зазначені вище дискусійні питання та зауваження, на нашу думку, в цілому не впливають на високу оцінку рецензованої роботи.

Загальна оцінка дисертаційної роботи

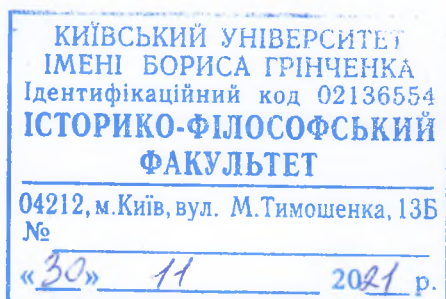
За актуальністю, ступенем обґрунтованості наукових положень і висновків, їх достовірністю, а також науковою новизною результатів дисертаційного дослідження, практичним значенням отриманих результатів є цілком самостійним, завершеним дослідженням.

Дисертація повністю відповідає кваліфікаційним вимогам «Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167 (зі змінами).

Лобанова Марія Андріївна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії (в галузі історії) за спеціальністю 032: Історія та археологія.

Офіційний опонент

завідувача науково-дослідної лабораторії археології
історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук

Відейко Михайло Юрійович

*Згідно засвідчує
Пров. драг. Відейко з докум. і днів.
Красовська К.В.*